

OMONIMLIK VA POLISEMANTIK HODISALARNI FARQLASH

Saidova Kamola,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistri

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili ta'limi maqsadi va uning oldida turgan asosiy masalaga e'tibor qaratilgan. Ona tili ta'limida o'qitishning ayrim ilg'or usullaridan foydalanish metodikasi tavsiya etilgan va usullarning o'ziga xos xususiyatlari tushuntirilgan. Jumladan, shakldosh so'zlarni farqlashga o'rgatishda maktab ta'limida duch kelinadigan ayrim muammolar va ularning echimlari haqida so'z boradi. Shakldosh so'zlar va ko'chma ma'noli so'zlarni farqlashni osonlashtiradigan ayrim mashq va topshiriqlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Leksema, sema, shakldosh so'zlar, o'qib tushunish, bosh ma'no, ko'chma ma'no, ma'no qirradi.

Barcha davrlarda ta'lim maqsadini belgilash davlat siyosatining ustuvor sohasi hisoblangan. Ta'limning maqsadi jamiyat amaliy faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasi bo'lib, jamiyatning maktab oldiga qo'ygan ijtimoiy buyurtmasi ta'lim umumiy maqsadi asosida belgilanadi. Ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma o'quvchi shaxsini fikrdashga, o'zgaralar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga, ya'ni kommunikativ savodxonlikka o'rgatishdan iborat [7,128]. Mustaqil va ijodiy tafakkur sohibini etishtirish, ularda fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon va lo'nda ifodalash malakalarini shakllantirish ona tili ta'limining maqsadi hisoblanadi. "Ona tili" nafaqat leksik va grammatik me'yorlarni o'rgatuvchi, balki o'quvchi nutqiy faoliyatida ixtiyoriy mavzu, fanlar kesimidagi matnlarni tinglab tushunish, to'g'ri o'qish, orfoepik va orfografik me'yorlarni qo'llash salohiyatini rivojlantirishiga xizmat qiladigan fandır. O'quvchining mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashi uchun ona tili darslarida o'qib tushunishga alohida e'tibor qaratiladi. O'qib tushunish esa o'quvchining matnda berilgan so'zlarning o'z ma'nosi bilan birga kelgan kontekstdagi ma'nosini ang'lay olgan yoki ang'lay olmaganligiga bog'liq bo'ladi. Bundan leksemalar matnni tushunishni ta'minlovchi asosiy vosita ekanligi kelib chiqadi. Maktab o'quvchilari so'z va uning ma'nolari, omonimlik hodisalarini farqlashda qiyinchilikka duch keladi. Shu o'rinda leksema va u ang'latadigan ma'no qanday yuzaga chiqishi haqida to'xtalsak.

Leksema ang'latadigan ma'no, ma'lum tovushlar tizilmasini muayyan obyektiv voqelikka bog'lash bilan kishi ongida yuzaga keladigan mazmun, ya'ni undan ang'lashiladigan narsa-buyum, voqeyahodisa, belgi-xususiyat leksik ma'no (lug'aviy ma'no) deb ataladi [6,105]. Masalan, qalamdon so'zi "qalam soladigan quti", ishchi so'zi "jismoniy mehnat qiluvchi (ishlovchi) shaxs" lug'aviy ma'nolarini ang'latadi. Ilmiy manbalarda leksik ma'no semema deb ham yuritiladi. Leksik ma'no, ya'ni semema semalardan tarkib topadi. Sema leksik ma'no (semema)ni hosil qiluvchi ma'no bo'laklaridir. Mas., tun leksemasining ma'nosi - sutkaning kun botishidan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otar vaqtigacha bo'lgan qismi. Mazkur semema "qorong'i", "vaqt" kabi semalardan tarkib topgan.

Bundan ko'rinib turibdiki, leksema idrok qilinadigan predmetni semalarga ajratilgan va belgilab olingan ko'rinishi. Leksema tarkibidagi semalar alohida tartibsiz yig'indi ko'rinishida emas, balki inson ongida avvaldan shakllangan tizimga joylashtirilgan holda bo'ladi. So'z va uning ko'chma ma'nolarini farqlashni o'rgatishda leksemaning shu xususiyatiga e'tibor berish kerak. Quyida so'z va uning ko'chma ma'nolarini o'zlashtirishga doir usulni ko'rib chiqamiz.

I. So'zning ko'chma ma'nosi

Nutqdan tashqarida bir ma'no, nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda yana boshqa ma'no ifodalovchi so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Ko'pincha o'quvchi ko'p ma'noli so'zni o'z va ko'chma ma'nodagi ko'rinishidagi holatini shakldosh so'z sifatida ko'rib adashadi. Natijada shakldosh so'z va ko'p ma'noli so'zni farqlashda qiyinchilik tug'iladi. Quyida shu qiyinchilikni engillatishga xizmat qiladigan topshiriqni tavsiya qilamiz. Demak, birinchi galda so'zning asl, o'z ma'nosini yaxshi tushunib, keyin shu ma'noning qaysi qirradi ko'chayotganiga ahamiyat qaratish kerak.

Mashq :

Har qaysi so'zning ma'no qirralarini namunadagiday topib jadvalni to'ldiring. So'zlarning o'z ma'nosiga diqqat qiling.

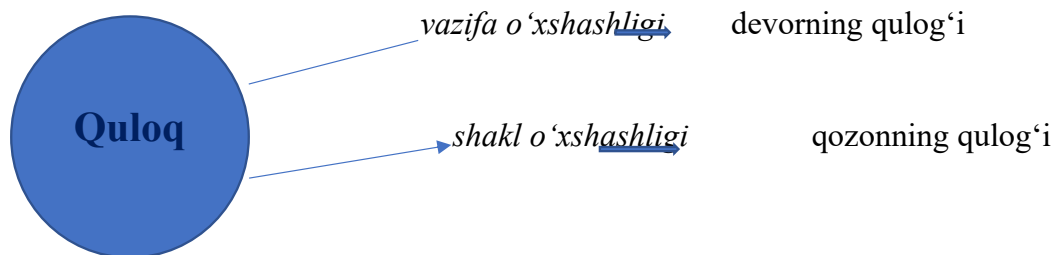
Soʻzlar	Tashqi koʻrinish	Asosiy vazifasi	Ichki tuzilishi	Boshqa xususiyati
Til	shilliq parda bilan qoplangan muskuldan iborat.	Asosiy nutq aʼzosi, ovqatni chaynash, yutish, taʼm bilishda ishtirok etadi	Til uch qismdan iborat tor qismi — til uchi, birmuncha keng va qalinroq qismi — til negizi (ildizi), bu ikki qism oʻrtasi — til tanasiga boʻlinadi.	Odam va umurtqali hayvonlar ogʻiz boʻshligʻidagi muskulli organ
Koʻz				
Oyoq				

Solishtiring: inson tili – oʻzbek tili – Navoiy tili

Mashq:

1. *Inson koʻzi – yogʻochning koʻzi- derazaning koʻzi.* Soʻzning qaysi maʼno qirrasini koʻchayotganini toping. *Quloq, ogʻiz, tomoq, qoʻl, tirnoq, bosh* soʻzlari orqali koʻchma maʼno hosil qilib namunada koʻrsatilganday yozing.

Namuna:

Ona tilini puxta oʻzlashtirgan oʻquvchi boshqa fanlarni qoniqarli oʻzlashtiradi. Oʻqish savodxonligi mukammal boʻlgan oʻquvchi boshqa fanlarda oʻrganayotgan matnlarni oʻqish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlaydi, olgan bilimlarini hayotda qoʻllay olish layoqati rivojlantiriladi. Ona tili fani oʻqitilishiga bunday yondashuv mavzular yuzasidan beriladigan mashq va topshiriqlarni yangicha yondashuvlar asosida ishlab chiqish zaruratini kun tartibiga qoʻyadi. Har bir mavzu yuzasidan toʻgʻri tanlangan usul koʻzlangan natijani aniq amalga oshirilishini taʼminlaydi. Bugungi kunga qadar ona tili taʼlimida oʻqitish usullarining boy tajribasi toʻplangan. Ammo fan-texnika, madaniyatning toʻxtovsiz rivojlanib, murakkablashib borishi, yangi imkoniyatlarning yuzaga kelishi, ularni oʻzlashtirish va taʼlim oluvchiga etkazish usullarini muttasil yangilab turishni talab etadi[8,12]

Har bir til lugʻatida tovushlar tarkibi va yozilishi jihatidan bir xil, ammo maʼnosi har xil soʻzlar- shakldosh soʻzlar mavjud. Ular maʼnolariga koʻra turli buyum, voqea-hodisa va tushunchalarni anglatadi. Koʻpincha tovush tarkibi bir xil boʻlgan shakldosh soʻz bilan koʻp maʼnoli soʻzlarni ajratolmaslik holatlari uchraydi. Turli matnlardan yigʻilgan gaplardan tuzilgan mashqlar oʻquvchida dars jarayonida shakldosh soʻzlarni ajratish koʻnikmasini shakllantirsa-da, ijodiy tafakkurga undamaydi. Shu sababdan shakldosh soʻzlarni oʻrgatishda yaxlit mazmuniy butunlikka ega boʻlgan matndan foydalanish samaraliroq natija beradi. Matn tanlashda oʻquvchilarning yosh xususiyatlari va bilim saviyalari hisobga olinadi, ayniqsa, matnning tarbiyaviy jihatiga, davr talablariga qay darajada mosligiga eʼtibor berilishi kerak. Milliy dasturning 10- sinf oʻquvchisiga soʻz va uning maʼnolarini oʻrganish boʻyicha quyidagi talablar qoʻyiladi:

- Soʻz – birinchi moʻjiza. Soʻzning maʼno va shakl munosabatlari. Sinonimlar, antonimlar, omonimlar.
- Erkin Vohidovning “Soʻz latofati” asaridan olingan parchani oʻqish, undagi soʻz maʼnosi haqidagi maʼlumotni anglash, munosabat bildirish, oʻz qarashlarini bayon qilish.
- Soʻzlarda maʼno koʻchishi. Bir maʼnolilik, koʻp maʼnolilik, oʻz maʼno, koʻchma maʼno.
- Berilgan zamonaviy masaldagi maʼno nozikligini, kinoya, tagmaʼno, maʼno koʻchishini anglay olish. Shunday masallarga ogʻzaki misol keltirish, tagmaʼnosini muhokama qilish.

Oʻzbekning soʻzi qiziq. Oʻxshashlikka (metafora, vazifadoshlik), aloqadorlikka (metonimiya), qism va butun orqali ifodalashga (sinekdoxa) asoslangan maʼno koʻchish turlari.

- Matndagi soʻzlarning maʼno koʻchish nozikliklarini ilgʻay olish, hayotiy misollar bilan dalillash, ulardagi maʼno koʻchishi nimaga asoslanganini izohlash [5,159]. Mazkur talablarni hisobga olgan holda

quyidagi matn ustida topshiriqlarni tavsiya qilamiz.

I. Matnni diqqat bilan o'qing. Navo so'zining ma'nolariga e'tibor bering.

Narxi navo haqida

Biz navo so'zining birgina ma'nosini bilamiz. Hazrat Navoiyga taxallus bo'lgan kuy, qo'shiq, ohangni tushunamiz. Darhaqiqat, navo aksar shu mazmunda keladi.

Bir vaqtlar "Mushtum" jurnalining narx-navoni qanday tushuntirasiz, degan savoliga shunday hazil javob berilgan edi:

Navo-qo'shiq, musiqa, ohang

Narx ma'nosi baho -bo'ladi.

Narxni ko'rib ashula aytasang,

O'shanda narx navo bo'ladi.

Bu askiyano javob navo so'zini faqat bir ma'noda tushunuvchilarga ham qaratilgan hazil edi, Aslida, narx-navoning ashulaga aloqasi yo'q. Hayot uchun zarur bo'lgan narsalar majmui ham navo deyiladi.

Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,

Navoiy yomon bo'lsa sen yaxshi bo'!

Siz ko'p bor eshitgan bu baytdagi navo aynan shu mazmunda. Navosiz ulus –ehtiyojmand xalq. Benavo ham shu. Navobaxsh bo'lmoq- benavolarga najotkor bo'lmoqdir. Ulug' shoir va davlat arbobining ukasi Darveshaliga qilgan nasihati yuksak insonparvarlik tarannumi bo'lib qalblarimizdan joy olgan.

Narxi navo faqatgina lozim narsalar bahosi emas. U keng tushuncha – bozorning ahvoli, qimmatchilik yo arzonchilik belgisi, xalqning turmush darajasiga ko'rsatkich.

E. Vohidov

1. Matnni tushunish bo'yicha tuzilgan quyidagi test savollarining to'g'ri javobini toping.

1. Navo deganda faqat kuy, qo'shiq, ohang ma'nolari tushuniladi.

To'g'ri Yanglish

2. Narx haqida qo'shiq aytish narxi navo bo'ladi.

To'g'ri Yanglish

3. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,

Navoiy yomon bo'lsa sen yaxshi bo'! Baytdagi ajratib ko'rsatilgan so'zlar bir o'zakdan hosil qilingan.

To'g'ri Yanglish

4. Hayot uchun zarur bo'lgan narsalar bahosi narx-navo deyiladi.

To'g'ri Yanglish

O'ylab ko'ring! Qaysi birlik to'g'ri yozilgan?

narx-navo narxi navo

Siz ham shunday birliklarga misol keltira olasizmi?

Ushbu matnni o'qib tushunish jarayonida o'quvchi shakldosh so'zlar va ularning izohi bilan tanishadi. Matn asosida berilgan savollarga javob berish orqali matnni qayta ishlaydi, oldindan bilgan ma'lumotlari asosida ma'lumotlarni tahlil qila oladi. "O'ylab ko'ring" belgisi ostida berilgan topshiriq asosida lingvistik bilimlarini sinovdan o'tkazadi.

Har bir darsda o'quv maqsadini aniq belgilab olish dars samaradorligining asosiy mezonidir. Shakldosh so'z va ko'p ma'noli so'zlarni farqlashga o'rgatishdan asosiy maqsad so'zlardagi ma'no nozikliklarini ilg'ay olish, hayotiy misollar bilan dalillash, ulardagi ma'no ko'chishi nimaga asoslanganini izohlash va nutqlarida qo'llay olishlariga erishishdir. Shakldosh so'zlarni chuqur o'rganish o'quvchilar so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratini yuksaltirishda nozik qochirimlardan foydalanish, ijodiy tafakkur, mustaqil fikrni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati:

Azimova I., Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi (Til ta'limiga oid fanlar moduli), uslubiy qo'llanma. – T.: Hilol –Nashr. – 2020

Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. T.: – 1997 .

Ne'matov H., Mengliye B. Til ma'rifati. T.: – 2015

Mengliye B. Ona tili ta'limi: Davr talabi va ijtimoiy zarurat. "Ma'rifat" gazetasi, 2017 yil, 22-fevral soni Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi (1-11-sinf). Respublika ta'lim markazi. – Toshkent, 2020

Ulug'ov. N. Tilshunohlik nazariyasi. O'quv qo'llanmasi. — T.: Barkamol –fayz mediya, 2016.

Sayfullaeva R., Mengliye B., Boqieva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek tili. – T.: – 2007

G'ulomov A., Ne'matov H., Ona tili ta'lim mazmuni. – T.: O'qituvchi, 1995.

Yo'ldosheva D. Ona tili talimi maqsadining tadrijiy taraqqiyoti. -T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, -2013.